

**УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ
У ВЕЛИКІЙ ПІВНІЧНІЙ ВІЙНІ 1700–1721 рр.:
ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО
ТА ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА**

Історіографія «загальноєвропейської» Великої Північної війни початку XVIII ст. є надзвичайно великою¹, а тому зупинимося лише на висвітленні участі козацької України в подіях чергової Північної війни* і тих міжнародних та воєнно-політичних процесах, які призвели до кардинальної переорієнтації зовнішньої політики гетьманських урядів Івана Мазепи, а потім його наступника Пилипа Орлика наприкінці першого десятиліття XVIII ст. Окремого розгляду потребує позиція у тогочасних подіях правобережних полковників Семена Палія та Самійла Івановича, а також маріонеткового відносно Московської держави (з 1708 р.) уряду гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського.

* Велика Північна війна 1700–1721 рр. була третьою війною у рамках військової боротьби Шведського королівства, Речі Посполитої (включно з Великим князівством Литовським) та Московської держави протягом XVII–XVIII ст. за право володіння прибалтійськими територіями на півночі Європи. Першою Північною війною, по суті, була війна 1600–1602 рр. за Інфляндію між Варшавою і Стокгольмом. Друга відбувалася протягом 1655–1660 рр. між Шведським королівством і Річчю Посполитою, а також Москвою та Стокгольмом (див.: *Herbst S. Wojna inflancka 1600–1602.* – Warszawa, 1938; *Bodniak S. Polska a Baltyk za ostatniego Jagiellona.* – Warszawa, 1969; *Walewski A. Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655–1660).* – T. I. – Krakow, 1866; *Nordwall J. Svensk-Ryska Underhandlingar fore freden i Kardis (1658–1661).* – Uppsala, 1890; *Hedenstrom A. Die Beziehungen zwischen Russland und Brandenburg wahrend des ersten nordiscen Krieges 1655–1660.* – Marburg, 1896; *Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656.* – Lwow, 1913; *Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655–1660.* – T. I – III. – Warszawa, 1957; *Вайнштейн О. Русско-шведская война 1655–1660 гг. Историографический обзор // Вопросы истории.* – №3. – 1947; *Заборовский Л. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе.* – Москва, 1981; *Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657.* – Ч. I. – Львів, 1996; *Кобзарєва Е. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 гг.* – Москва, 1998 та ін.). Разом з тим, більшість російських дослідників вважає війну 1655–1660 рр. Першою Північною війною в межах «східноєвропейської кризи XVII ст.» (див.: *Заборовский Л. Указ. соч.* – С. 11).

I.

Зі вступом в серпні 1700 р. у Велику Північну війну російського царя Петра I його довголітній підданий гетьман «обох сторін» Дніпра Іван Мазепа відіслав йому на допомогу близько 10 тисяч українських козаків (Полтавський, Чернігівський, Ніжинський та два охочекомонних полки) на чолі з ніжинським полковником І. Обидовським*. Але взяти участь у програшній для росіян битві під Нарвою наприкінці листопада того ж року українці не встигли, а лише взяли участь в локальних сутичках зі шведськими військами поблизу Дерпта (суч. Тарту в Естонії), Нейгаузена, Гдова**, Печер, Ряпина, Новокезерицька, Сиренська, Валок, Пери та Пскова.

Військо лівобережного Українського гетьманату відзначилося у т. зв. Малій у війні 1700–1702 рр. Петра I з Карлом XII Густавом, особливо у період з грудня 1700 р. до жовтня 1702 р., в Східній Прибалтиці. Протягом цього часу українці організовували у неодноразові походах на Марієнбурзьку (Мальборкську) фортецю, а також відзначалися в локальних перемогах над шведами поблизу Ерестфера, Гуммельсгофа, Гелнетів, Каркузи, Лагосу, Ракобору, Алісти та інших міст Естляндії й Ліфляндії².

У 1701 р. Гадяцький полк на чолі з полковником М. Бороховичем***, декілька тисяч запорожців та підрозділи правобережного полковника С. Палія допомагали польсько-саксонській армії атакувати Ригу. Близько 17 тисяч українців у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського, двох компанійських полків на чолі з наказним гетьманом Д. Апостолом****, а також кількох полків з Слобідської України у вересні-жовтні того ж року сприяли витісненню шведів з Псковщини³. Українське військо підлягало під загальне командування воєводи Б. Шереметєва й за його наказом мало «ходити за рубеж непрестанно и чинить для прокормления себе загоны и воинский промысел над неприятельскими жилищами»⁴. У результаті вдалих дій російських

* Перед тим на допомогу польському королю Августу II до Лівонії було відправлено 3 000 українців на чолі з полтавським полковником І. Іскрою. Відомо, що наприкінці 1701 р. 10 636 «слобідських черкас» відпустили з далекої Псковщини до України. У результаті поранення і хвороби в лютому 1701 р. помер І. Обидовський, а наказним гетьманом над цим підрозділом став київський полковник К. Мокієвський (*Мельник Г. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – К., 1999. – С.103, 105*).

** Відомо, що бл. 2 000 українських козаків дислокувалися у Гдові. Окрім того 4 охотницьких полки під керівництвом Г. Пешковського, Ф. Степановича, Д. Чечеля та Л. Шульги перебували в Печерському монастирі неподалік Ізборська (*Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669 – 1726 рр. – К., 2006. – С.249–250*).

*** Перед тим полк М. Бороховича дійшов до Пскова.

**** Залишивши 2 компанійські полки на Псковщині на початку 1702 р. корпус Д. Апостола повернувся на батьківщину (*Устрялов П. Історія царствования Петра Великого. – Т.IV. – СПб., 1863. – Приложения. – С.206*).

підрозділів та українського козацтва на Півночі протягом 1701 р. Шереметєву було присвоєно звання генерал-фельдмаршала та нагороджено орденом св. Андрія Первозванного.

У боях у гирлі Неви під Нотебургом (Орешек) та Ніеншанцом (Канци) протягом 1702–1703 рр. був задіяний Чернігівський полк, очолюваний Ю. Лизогубом⁵. 12 тисяч козаків під керівництвом наказного гетьмана М. Миклашевського разом з російськими, польськими та литовськими частинами завадили військам Карла XII Густава оволодіти білоруськими землями. Зокрема, українці відзначилися під час штурмів Бихова та Могильова. Разом з тим, треба зазначити, що згідно з висновками багатьох істориків, а також сучасного московського вченого В. Артамонова «російська війна за Балтику виходила за сферу як національно-українських, так і гетьманських інтересів»⁶. Хоча питання щодо оволодіння південною частиною білоруських земель було одним з пріоритетних завдань для гетьманських урядів України, починаючи ще від часів Б. Хмельницького.

За наказом Петра I на початку 1704 р. І. Мазепа послав на допомогу Августу II Саксонському 5-тисячний підрозділ, а навесні того ж року задля упередження шведського наступу гетьман вступив на Правобережну Україну з 40-тисячним військом. У вересні того ж року козацькі полки на чолі з Мировичем змусили шведські війська відійти від Львова. Таким чином, протягом п'яти років, починаючи з квітня 1704 р. і до кінця 1708 р., Український гетьманат перебував під єдиною владою, а отже, стосовно цього періоду можна говорити про централізовану зовнішню політику васальнозалежної від російського царя козацької держави.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник, хелмський воєвода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз з Росією лише у тому випадку, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Дзялинський також засвідчив керівникові російських дипломатів В. Головіну, що він не буде проводити подальші переговори, якщо Москва не виконає висунутих ним від імені Августа II умов⁷. У відповідь на це росіяни відповіли, що польський король мусить надати цареві право самому вибирати методи вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня 1704 р. Головін оголосив полякам власний проект, згідно з яким був випрацьований текст мирного договору: Річ Посполита оголошує повстанцям на чолі з С. Палієм амністію, а Росія змусить їх до підпорядкування собі. Дипломатичний шлях розв'язання проблеми мотивувався тим, що збройне погамування повстанського руху може викликати заворушення на Лівобережній Україні, а також відтягнути значні сили росіян з театру бойових дій⁸. Але річпосполитським дипломатам не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські послы погодилися використати військові сили проти керівника повстання – полковника С. Палія, але лише в тому випадку, коли він не складе зброю добровільно. Однак поляки продовжували твердо

стояти на своєму. А тому тільки наприкінці серпня Голіцину вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант і укласти 30 серпня 1704 р. мирний договір. З боку Росії четвертий пункт договору було доручено виконувати лівобережному гетьманові І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацькі клейноди, що мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя і єдиний «гетьманський регімент»⁹.

Після Андрусова 1667 р. та Вічного миру 1686 р. Нарвський договір 1704 р. вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського гетьманату, що полягали у прагненні до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я 1667 р. узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра I й Августа II на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепи. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

У відповідь Швеція підписала т. зв. Варшавський договір 1705 р. зі своїм ставлеником С. Лещинським та його прихильниками в Речі Посполитій. Він мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Речі Посполитої, яка ставала васальною державою¹⁰. Результати довгоочікуваного польсько-російського договору були мінімальними. Протягом 1704–1706 рр. Карл XII Густав отримав ряд важливих перемог на всіх фронтах воєнних дій – Прибалтиці, Білорусі, Польщі та Литві. Зокрема, у 1706 р. в Білорусі були розгромлені українські підрозділи полковників М. Миклашевського (під Несвіжем), І. Мировича (у Ляховичах), Д. Апостола (поблизу Клецька)¹¹. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії. Здолавши армію Августа II Сильного, він змусив його 13 жовтня 1709 р. підписати Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції. Окрім того, Август II Саксонський був змушений зректися корони на користь С. Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію.

У серпні 1708 р. І. Мазепа за наказом Петра I надіслав на білоруські землі до Великого князівства Литовського, близько 7 тисяч козаків у складі Чернігівського, Стародубського та компанійських полків. Окрім того невдовзі під Смоленськ гетьманом було відправлено Ніжинський і Переяславський полки (бл. 3 000 чол.). На Правобережній Україні продовжували перебувати Гадяцький і Київський полки¹². Полтавський полк разом з компанійцями Кожуховського придушував повстання донських козаків на чолі з К. Булавіним. Отже, на момент входження до України шведських військ Карла XII Густава підрозділи українського козацького війська були розкидані на величезному театрі бойових дій – від Смоленська й Білої Церкви до Дону. Під безпосереднім керівництвом Мазепи залишалися тільки Лубенський, Миргородський, Прилуцький та декілька сердюцьких полків.

Перед тим Карл XII Густав добився ще одного успіху: під його протекцію перейшов досвідчений правитель Українського гетьманату Іван Мазепа. Причини й сам процес відмови І. Мазепа від протекції російського царя Петра I та перехід українського регіментаря під зверхність шведського короля Карла XII Густава детально висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографіях¹³. Узагальнюючи доробок попередників, слід зазначити, що переконливі військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава на початковому етапі Великої Північної війни, капітуляція законнообраного короля Речі Посполитої Августа II на користь шведського ставленика Станіслава Лещинського, невдоволення в середовищі українського козацтва зарубіжними походами та будівничими роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату на «балтійському фронті» Північної війни – ці та інші причини, що посилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена – російського царя Петра I (поступове обмеження тим владних повноважень гетьмана-регіментаря, політичної та економічної автономії, спроби реформування і підпорядкування української армії тощо), змусили гетьмана І. Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації лівобережної частини гетьманату лише на Москву, а з 1707 р. і до її кардинальної зміни вже на чолі об'єднаної на той час козацької держави.

Досить інформативним й переконливим з огляду на перебування в українсько-шведському таборі та спілкування з багатьма козацькими старшинами в т. ч. і з самим гетьманом І. Мазепою виглядає запис сучасника – словацького просвітителя Данієля Крмана у «Подорожньому щоденнику», де висвітлюється мотивації українського правителя та членів гетьманського уряду відносно зміни протектора для своєї держави: «Скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників, він [Мазепа] у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату, відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козакії приєднані з Воротинського (?) воєводства (тут, очевидно, йдеться про полки Правобережної України. – Т.Ч.). Навпаки – від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карл ретельно дотримує своє королівське слово... Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли...»¹⁴. Непідлеглість від московського царя у цьому випадку українському гетьманові мали забезпечити нові протектори в особах монархів Польського та Шведського королівств. Наведемо лише одне з положень договору 1708 р. між Шведським королівством та Українським гетьманатом, який переконливо засвідчував васальне піддання І. Мазепа королю Карлу XII Густаву: «Й[ого] К[оролівська] В[еличність] зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська...»¹⁵.

Очевидно, як стверджують історики, існувала й друга україно-шведська угода, що була укладена у квітні 1709 р. поблизу Великих Будищ. У ній відзнача-

лося, що шведський король не буде укладати угоди з Російською державою до того часу, поки не визволить з-під влади царя Україну включно із Запорозькою Січчю. Окрім того, в цій угоді, очевидно, окреслювалися умови, на яких запорожці погоджувалися служити Карлу XII. Однак військова перемога Петра I поблизу Полтави у червні 1709 року стала переломною в ході Великої Північної війни й перекреслила не лише протекторат Швеції над козацькою Україною, але й над Річчю Посполитою¹⁶. Подальша участь гетьманського уряду І. Мазепа у військових подіях та дипломатичних переговорах країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи була тісно пов'язана із зовнішньополітичними планами шведського короля Карла XII Густава.

II.

Вступ шведської армії до Речі Посполитої в 1702 р. дивовижно збігся з початком повстання на чолі з наказним гетьманом Самійлом Івановичем (Самусем) і полковником Семеном Палієм на Правобережній Україні. Наявні джерела не дозволяють говорити про якийсь конкретний зв'язок між цими подіями, однак можемо вказувати на існування певних домовленостей між представниками шведського короля й правобережними козацькими старшинами. З огляду на плани молодого монарха Швеції розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави (поділ на Сандомирську і Варшавську конфедерації), його інспірація козацького виступу у 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Польські історики Й. Йончак та А. Каміньський відзначали, що саме повстання С. Палія не давало змоги Польщі вчасно вступити у війну з Швецією. Більш того, події на Правобережній Україні відтягували й укладення двохстороннього польсько-російського антишведського союзу.

Отже, навесні 1702 р. у Фастові відбулася козацька рада, куди традиційно були запрошені представники інших станів українського суспільства – від православної шляхти (серед них одну з головних ролей відігравав Д. Братковський), міщан (поряд з іншими їх репрезентував межигірський вїйт Ю. Косовський), нижчого духовенства (клеванський священник з Волині Іван)¹⁷. Від козацької старшини на раді виступили наказний гетьман Самусь, полковники С. Палій, З. Іскра та А. Абазин. Були вирішені наступні питання: 1) не вступатися з Правобережжя без боротьби й проводити агітацію серед місцевого населення, щоб збирати сили для антипольського повстання; 2) захопити найсильнішу польську фортецю Біла Церква; 3) у ході повстання заявити про об'єднання з Лівобережною Україною й провести об'єднанчу козацьку раду¹⁸.

Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав «відібрати у нього, Самуся, військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат»¹⁹. Така неповага переповнила чашу терпіння козаків та їхнього гетьмана, який відмовився віддавати свої атрибути влади полякам. Не стерпівши образи, Самусь, як засвідчує джерело, «... тих присланих поляка і жидів до смерті побив, а потім до Корсуня: губернатора тамошнього і драгунію скільки було і

жидів всіх смерті віддав же, також і в Лисянці то учинив»²⁰. Свої жорстокі дії по відношенню до місцевої польської шляхти й верхівки єврейського населення Самусь пояснював тим, що від місцевого українського люду постійно «чув відчай», а тому мусив боротися за їхні права, які протягом багатьох десятиліть утискалися політичною й торговельно-економічною владою східних воєводств Речі Посполитої.

Образи й прагнення повсталого козацтва (до яких долучилася й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовенства) були викладені гетьманом Самусем у документі під назвою «Маніфест до білоцерківської громади»²¹ та ряді листів – до гетьмана І. Мазепи, представників лівобережної старшини та правобережного козацтва. Так, наприклад, у листі Самуся Івановича, «Гетьмана українського» (саме так він був підписаний), до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р. відзначалося: «...Цареві Московському і пану Гетьману Мазепі цілою душою присягнув ... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...»²². Заява про підданство Петру I й І. Мазепі свідчила ні про що інше, як про бажання сполучити право- і лівобережну частини Українського гетьманату. Однак ні російський цар, ні його регіментар Мазепа не поспішали визнавати протекторат над правобережним козацтвом, з огляду на укладений Вічний мир 1686 р. між Польщею й Росією. Протягом серпня-вересня 1702 р. Самусь неодноразово писав і відсилав своїх представників до лівобережного гетьмана, прохаючи допомоги, але той відповідав, що без наказу російського монарха не може цього зробити. Мазепа хоча й хотів об'єднати Україну, але на той час сподівався це зробити іншим шляхом – за допомогою міжнародних домовленостей Петра I й Августа II.

Розуміючи, що лівобережний уряд вагається щодо підтримки повстання, гетьман Самусь зібрав п'ятитисячне військо й вирішив самостійно атакувати Білу Церкву – 4 вересня 1702 р. він вже був біля її мурів. 12 вересня відбувся перший штурм, який завершився невдало, зважаючи на нестачу в козаків боєприпасів, озброєння та спеціальних засобів для оволодіння фортецею. Однак це не дуже засмутило Самуся, який вирішив досягти свого задуму мирним шляхом. Він звернувся до білоцерківських міщан із закликом підтримати повстанців і перейти на їхній бік. «... Міщани не міщанами, через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них, бо вже всім ярмо на шії козацькі мали тією осінню остаточно бути»²³, – вказував на причини свого збройного виступу Самусь. Якщо вся Україна від Дніпра до Дністра підніметься на «ляхів», то вони швидко опиняться за давньою польсько-українською межею («по р. Случ») і скрізь запанують «вольності козацькі», – агітував білоцерківців козацький провідник. Він вирішив більше не атакувати місто, тим самим даючи його міщанам та польському гарнізону певний час на роздуми. Залишивши декілька тисяч козаків біля стін Білої Церкви, Самусь разом з основними силами вирушив у напрямку Вінниччини для сполучення з брацлавським полковником А. Абазином (який перед тим відвоював Брацлав) і

визволення від польської присутності подільських міст і містечок.

14 жовтня 1702 р. Самусь звернувся до великого коронного гетьмана Є. Любомирського з листом, в якому говорив, що «вольностей згідно права нашого не маємо в Україні»²⁴, а вже 26 жовтня повстанці розгромили коронні війська та частини посполитого рушення Я. Потоцького й Д. Рушиця під Бердичевом. Протягом жовтня-листопада козацькі підрозділи Самуся, А. Абазина, С. Палія, М. Омельченка, З. Іскри оволоділи такими містами, як Вінниця, Немирів, Котельня, Бердичів, Бихов, Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Рашків, Калюс та інш.. Колишня столиця правобережних гетьманів Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили, Гришка містечко Немирів було атаковане з двох боків: самусеві козаки штурмували з півночі, абазинцеві – з півдня. Місцева залога боронилася три дні. Четвертого дня козаків підтримали міщани, які розпочали боротьбу з поляками в самому місті. Таким чином був опанований Немирів, звідки Самусь вивіз 12 гармат²⁵. Отже, зважаючи на попередні здобутки, козацька влада охопила протягом невеликого проміжку часу більшу частину Правобережжя – Київщину, Східне Поділля й навіть окремі райони Західної Волині та Галичини.

Такий стрімкий розвиток подій занепокоїв короля Речі Посполитої, війська якого перед тим невдало протистояли шведам на полях Саксонії та Прибалтики, й змусили його видати універсал до Самуся й «куського козацького війська» з наказом не «узурпувати» Україну, перестати бунтувати й розійтися по домівкам. Окрім того, Август II пропонував направити українську войовничість проти спільного ворога – шведів, які на чолі з Карлом XII Густавом увійшли до Польщі. Також польський король обіцяв правобережному козацтву, що призначить спеціальних комісарів, які б вивчили завдані йому «кривди»²⁶. Але наказний гетьман Самусь вже не довіряв своєму колишньому патрону, який перед тим наказав відібрати у нього гетьманські клейноди.

А як реагував на тогочасні події в Україні інший впливовий монарх – російський цар Петро I? У грудні 1702 р. він звернувся з листом особисто до Самуся (якого називав «Самусь Іванов») та С. Палія й запропонував їм звільнити завойовані правобережні міста на користь поляків, при цьому зовсім нічого не згадуючи про можливість своєї протекції над Правобережною Україною²⁷. На початку наступного року в листі до Августа II цар писав: «Також що і не належало було нам, Великому Государю, до них, Самуся і Палія [писати], тому що вони піддані Вашої Королівської Величності і Речі Посполитої, про те наші, Великого Государя грамоти послали, щоб вони від цього злого бажання перестали»²⁸. Отже, сподівання Самуся на підтримку російського монарха і втягнення Москви до українсько-польського конфлікту не справилися.

Хоча віра повстанців і їхнього керівництва в «доброго православного царя» танула на очах, вони не збиралися відступатися від своїх задумів. Облога Білої Церкви, яка тривала з 2 вересня 1702 р., завершилася капітуляцією польської залоги перед десятитисячним козацьким військом 10 листопада. До рук гетьмана Самуся і його прибічників потрапили великі трофеї: 28 гармат, 11 бочок пороху, 2 бочки сірки, 6 тисяч великих і 10 тисяч малих ядер, кількості гранат,

свинець, різна військова зброя, амуніція, припаси тощо²⁹. Того ж дня Самусь відіслав листа до І. Мазепи з повідомленням про взяття польської фортеці «українською зброєю» й запропонував останньому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню - другу, які б перебували в місті на правах залози»³⁰. У цій справі лівобережний гетьман 20 листопада звернувся за дозволом до Петра I, але натомість не отримав від царя ніякої відповіді.

Взяття Білої Церкви козацькими військами стало кульмінацією у розгортанні повстання на Правобережній Україні й, з одного боку сприяло просуванню військ Карла XII польськими землями, а з іншого – дуже занепокоїло уряди Варшави та Москви. А тому на початку 1703 р. до Київщини вступає 15-тисячна коронна армія на чолі з польним гетьманом А. Синявським. Він відвойовував у правобережного гетьмана Самуся та його полковників Бар, Хмільник, Немирів і розпочав підготовку до штурму Білої Церкви. З огляду на це правобережний гетьман знову (вже вкотре!) звернувся за військовою допомогою до І. Мазепи, але лівобережний правитель надіслав лише незначну кількість боєприпасів та грошей.

Зібравши розрізнені козацькі загони, Самусь вирішив дати бій польським хоруґвам під Старокостянтинівим. Та більш чисельні сили противника під керівництвом Й. Потоцького та Я. Вишневецького розгромили повстанців, які втратили вбитими й пораненими близько півтори тисячі чоловік. За свідченнями сучасників, після цієї битви Самусь «в силі своїй став слабкий»³¹. У січні-лютому 1703 р. козацький устрій на подільських землях був повністю розгромлений. Самусь разом з уцілілими підрозділами відійшов до Білої Церкви. «Старшину бунтівників у більшій частині страчено, тільки Самуся не можемо дістати»³², – повідомляли у квітні того ж року польські воєначальники. У цей час гетьман та правобережні полковники укріплювали Білу Церкву, Богуслав, Фастів і Корсунь.

Розуміючи, що в цих старовинних козацьких містах повстанців буде перемогти важче, владні структури Речі Посполитої знову вдалися до дипломатичних заходів. Ще 12 січня Август II звернувся до царя Петра I з проханням заборонити лівобережним козакам переходити на Правобережжя для допомоги Самусю (а такі випадки були непоодинокими), а також карати тих, хто вже взяв участь у повстанні³³. Російський цар відразу ж відреагував на це звернення короля і 25 лютого відіслав до правобережної козацької старшини лист, в якому, зокрема, говорилося: «... а тобі, кінному Охотницькому Полковникові (Палію. – Т.Ч.) і кінному Охотницькому Полковнику Самусю Іванову, якщо б і кривда яка з боку Його Королівської Величності від кого була, і про те довелося бити чолом Його Королівській Величності, і ті б всі противності заспокоєні були добрим охороненням заспокоєнням всенародним..., а від початого свого противного на сторону Королівської Величності наміри перестали»³⁴.

Крім того, між Польщею та Росією розпочався переговорний процес, метою якого було укладання військово-політичного союзу. Поряд з повстанням на Правобережній Україні, причиною початку цих переговорів стало вторгнення

до Речі Посполитої шведських військ Карла XII Густава, який мав далекосяжні плани щодо утвердження свого впливу в цьому регіоні Європи. Нарвський договір, підписаний між Річчю Посполитою й Московською державою 30 серпня 1704 р., нараховував вісім пунктів³⁵. Перший з них передбачав об'єднання зусиль обох країн у боротьбі проти Шведського королівства; другий і третій – узгодження військових дій, спільне укладення миру й заборону ведення сепаратних переговорів з противником; у четвертому відзначалося, «... що Палій чи добрим, або злим способом до повернення фортець і місць, які в нещодавньому українським замішанні взяв, змушений буде, і вони Королеві Й[ого] М[ило]сці і Речі Посполитій без ніякої претензії, якнайшвидше бути може, а найдовше на кампанію наступного року поверне, під детермінацією амністії Палію, якщо добровільно фортеці свавільно в тих замішаннях опановані, віддасть»³⁶; п'ятий пункт зобов'язував царя віддати королеві ті інфлянтські міста й фортеці, які російська армія захопить під час війни; шостий і сьомий пункти передбачали надання Росією 12-тисячного підрозділу та 200 тисяч рублів субсидії для допомоги Польщі; останній пункт договору передбачав участь Речі Посполитої в Північній війні після того, як шведи залишать її територію.

Перед тим, 1 січня 1704 р., Самусь спільно з півтора десятками правобережних козацьких старшин вирушив на Лівобережжя для зустрічі з І. Мазепою. Метою цього «посольства» була передача Самусем лівобережному регіментареві своїх клейнодів, а отже, такою дією було б визнано єдиного гетьмана з «обох боків Дніпра». Також «тогочасні» полковники хотіли просити Мазепу про гетьманські універсали для їхніх полків на Правобережжі³⁷. Спочатку Самусь побував у Переяславі, де мав зустріч з місцевим полковником І. Мировичем. Потому він рушив у напрямку Батурина й на деякий час зупинився в Ніжині. Саме тут його застав присланий Мазепою осавул з наказом гетьмана залишити привезені клейноди в Ніжині або забрати їх назад. Лівобережний гетьман відмовився їх узяти з огляду на те, що вони були надані польським королем і їхнє прийняття означало б порушення умов російсько-польського Вічного миру 1686 р. Таким чином, Самусю нічого не залишалося, як повернутися на Правобережжя.

Але невдовзі проблема об'єднання України під єдиною гетьманською булавою вирішилася зовсім іншим шляхом. У зв'язку з шведською загрозою Август II запросив Петра I надати йому посильну військову допомогу. Російський монарх у свою чергу наказав правителю лівобережного Українського гетьманату вирушити на Правобережну Україну для об'єднання з польськими військами. Таким чином, з огляду на зміну міжнародної ситуації в ході Північної війни, у травні 1704 р. здійснилася давня мрія І. Мазепи та Самуся про злучення «обох боків Дніпра», адже лівобережні козацькі полки вступили на Правобережжя. Вже в 20-х числах травня Самусь разом з С. Палієм та З. Іскрою приєднався до підрозділів Мазепи. 15 червня 1704 р. в таборі поблизу Паволочі Самусь передав тепер вже «обочасному» гетьману свої клейноди – булаву, бунчук і королівський універсал на гетьманство³⁸.

Тепер вже повноцінний гетьман «обох сторін» Дніпра І. Мазепа залишив

Самуся на посаді полковника Богуславського полку, а також наказав йому виділити дві сотні досвідчених вояків, які б увійшли до складу гарнізону Білоцерківської фортеці. У червні 1705 р. розпочалася нова бойова операція лівобережного козацького війська. За наказом Петра I майже 40-тисячна армія під керівництвом І. Мазепи рушила в напрямку Львова. У цьому поході брали участь і богуславські козаки на чолі з Самусем. Досягнувши кордонів Белзького воєводства, гетьманський уряд тим самим поширив свою владу на всю територію Правобережної України. І хоча польські урядовці виступали проти цього, до кінця липня 1708 р. (цього місяця гетьман разом з військом покинув терени Правобережжя) тут протягом чотирьох років під захистом І. Мазепи урядувала місцева козацька старшина. До існуючих Корсунського, Білоцерківського, Богуславського і Брацлавського полків приєдналися відроджені Уманський, Чигиринський та Могилівський.

Полковник Самусь продовжував боротьбу зі шляхтою, а тому поляки неодноразово вимагали передачі їм тієї території України, яка, згідно з договором 1686 р., відійшла до Речі Посполитої. У лютому та липні 1707 р. польські магнати пропонували Петру I арештувати Самуся, як це було зроблено раніше з С. Палієм³⁹. І хоча тоді московський уряд не прислухався до порад своїх союзників, він все-таки пішов на цей крок трохи згодом і вже за зовсім інших політичних обставин. Натомість Самусь залишався на чолі свого полку і протягом 1708 – першої половини 1711 рр. захищав «права і вольності» українського населення Південно-Східної Київщини. На жаль, з огляду на відсутність повноцінних джерел, не маємо більш повної інформації про цей період його життя та діяльності. Знаємо лише, що він підтримав прихід на Правобережжя наступника Мазепи гетьмана П. Орлика й розповсюджував серед українського населення його «закличні» універсали⁴⁰.

У березні 1711 р., відразу ж після переходу козацькими військами Орлика Дністра, полковник Самусь послав до нього своїх представників, а згодом приєднався до нього з усім складом полку під Білою Церквою⁴¹. Невдалі штурми колись завойованої Самусем правобережної фортеці, яка тепер знову опинилася в руках поляків, спричинили відхід П. Орлика до Бендер. Полковник Самусь не захотів покидати України й у квітні 1711 р. обороняв Богуслав від більш чисельних сил командувача російських військ М. Голіцина, що діяв на Правобережжі спільно з підрозділами польного гетьмана А. Синявського. Під час довготривалого й жорстокого бою росіяни і поляки змогли оточити козацькі полки й полонити Самуся з сином, а також брата кошового отамана К. Гордієнка й майже всю старшину Богуславського й Корсунського полків⁴². Очевидець того бою засвідчував, що, незважаючи на втрату керівництва, українці й далі мужньо оборонялися – зброю до рук брали навіть старі та діти⁴³.

Після поразки військ полковника Самуся під Богуславом більшість населення козацьких полків Правобережної України (а це близько 200 тисяч осіб) протягом зими 1712 року було примусово виселено під конвоєм російських солдат на Лівобережжя. У результаті військових дій та міжнародної дипломатії більша частина українських земель протягом 1712–1714 рр. повернулася під

владу Речі Посполитої, хоча, як відомо, гетьманом П. Орликом у 1713 р. було зорганізовано ще один військовий похід (про його перебіг нижче) з метою відвоювання Правобережжя у союзника Петра I короля Августа II. Так завершилася Велика Північна війна для правобережної частини Українського гетьманату.

III

З огляду на смерть Івана Мазепи 21 вересня 1709 р. в Бендерській фортеці, його політику щодо участі Українського гетьманату у Великій Північній війні продовжив новообраний володар булави, а перед тим генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик. Уже саме обрання його на гетьманство відбулося при активній підтримці шведського короля Карла XII Густава, а тому ні в кого із сучасників не викликав сумніву факт «вимагання» П. Орликом у цього північноєвропейського монарха гарантій щодо протекції над Україною, поки з неї не буде зняте «московське ярмо» і вона не повернеться до своїх давніх «вольностей»⁴⁴. Майже через місяць після виборів, 10 травня 1710 р., Карл XII надав такий гарантійний документ гетьману. Він мав назву «*Diploma a securatorium pro duce et exercitu zaporoviensi*»⁴⁵.

Згідно з влучним висловом історика Б. Крупницького, цим актом король Швеції не тільки підтверджував права та привілеї Війська Запорозького, а також ставав гарантом незалежності України та її кордонів⁴⁶. Згодом Карл XII ще раз документально підтвердив свої повноваження як протектора України та гетьманської влади. Він затвердив іншим актом під назвою «*Confirmatio horeem Pactorum a Rege Sueciae*» знамениту козацьку конституцію «*Pacta et Contitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*», що була укладена між П. Орликом і старшиною на зразок угод між новообраними польськими королями та шляхтою⁴⁷.

Таким чином, П. Орлик продовжив курс свого попередника, гетьмана Мазепи, на визнання шведської протекції. Про це свідчили й самі «*Pacta et Contitutiones...*», де зокрема відзначалося: «... Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни... віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого... осиротіле після смерті свого найпершого регіментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського... і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності...»⁴⁸. Також у преамбулі цього документа вказувалися й причини піддання Українського гетьманату під монаршу владу Карла XII Густава: «...Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових»⁴⁹. Слід відзначити, що

хоча внаслідок постійних військових дій реалізація положень угоди була досить обмежена, однак, очевидно, протягом декількох років вони частково діяли на теренах Правобережної України. Цим актом законодавчо закріплювалася незалежність козацької України від Російської держави.

Оцінюючи тогочасні українсько-шведські стосунки, польський історик В. Конопчинський зазначав, що гетьман Орлик і його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі і Москви»⁵⁰. У свою чергу російський дослідник В. Артамонов відзначав, що кордони «незалежної Української Речі Посполитої», яка перебувала під протекторатом Швеції та використовувала захист, союз і військову допомогу Османської імперії й Криму, повинні були охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також всю Правобережну Україну з традиційним кордоном по р. Случ. Окрім того, українському гетьманові мали підпорядкуватися донці-некрасівці й області Війська Донського⁵¹.

Незважаючи на поразку під Полтавою у 1709 р., король Карл XII будував плани щодо відновлення втрачених позицій й відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. Разом з турецьким султаном він планував здійснити похід на Київ. 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю. Потоцького – представника «опозиційного» польського короля С. Лещинського, де було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною⁵².

У зв'язку з цим Орлик розпочав активну діяльність у двох напрямках. По-перше, він послав в Україну своїх представників, які мали розповсюджувати серед населення гетьманські універсали з закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. По-друге, гетьман проводить переговори з ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добиваються у султана Агмеда III оголошення війни Росії⁵³.

Дипломатичні заходи гетьмана мали також завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-татарському договорі. У першій статті попереднього проекту договору (поданому козацькими дипломатами 19 січня) в першій статті говорилося про те, що, незважаючи на укладений військово-політичний союз між Україною й Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції»⁵⁴. Таким чином, уперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII Густава. Одночасно в одній із пропонуванних статей П. Орлик намагався забезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок з татарами як рівноправний – «хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України»⁵⁵. Хоча в остаточному тексті договору, який був

затверджений Девлет-Гіреєм, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося, що «хай вона [Україна] – буде вільним народом»⁵⁶. Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражений антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького на Правобережну Україну наприкінці січня. Детальний опис цієї військової операції зробив у своїй праці Б. Крупницький⁵⁷.

Перед тим, як вирушити у похід Орлик заручився підтримкою свого проєктора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «... підступні ворожі плани (Москви. – Т. Ч.) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель»⁵⁸. Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили вирушили на Правобережну Україну з метою її звільнення від російської присутності. Біля Рашкова армія, у складі якої перебувало чотири тисячі запорожців кошового отамана К. Гордієнка, близько двох тисяч поляків С. Потоцького і більше двадцяти тисяч буджацьких і білгородських татар, перейшли Дністер. У середині лютого під контролем П. Орлика опинилася велика територія поміж Немировим, Вінницею та Брацлавом.

Неприступною залишалась тільки Біла Церква, фортифікаційні споруди якої мали важливе значення у військово-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали приступ добре укріпленої, з чисельним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом з татарами й оволоділи передмістям, але триденний штурм Білої Церкви не дав результатів. Не витримавши, татари покинули Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, почали грабувати місцеве українське населення, плюндрувати міста і села, захоплювати ясир. Польські підрозділи Потоцького вирушили на Волинь, а сам П. Орлик з запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці шведського сюзерена Орлику під час першого етапу походу (лютий-квітень 1711 р.) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро I, який 3 травня писав до О. Меншикова, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна⁵⁹. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали такі місцеві урядовці як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський⁶⁰. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Один із них був виданий гетьманом 9 березня під час перебування в Лисянці⁶¹. Універсали Орлика мали розголос на всій території Правобережжя й розповсюджувалися включно до володінь Переяславського полку⁶².

Перебуваючи під враженням успішного просування та переходу на його бік козацьких зверхників, Орлик повідомив королеві Карлу XII Густаву, що його військо зросло більш ніж у п'ять разів⁶³. Зважаючи на те, що раніше його підрозділи без військ союзників нараховували близько 3-х тисяч козаків, то, на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, вони збільшилися до 15-ти тисяч осіб. Орлик також намагається залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звернувся до нього з пропозицією об'єднати зусилля для возз'єднання України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, їй мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Посполитою»⁶⁴.

Після уважного ознайомлення зі змістом листа П. Орлика до Скоропадського можемо стверджувати, що в ньому була закладена програма-максимум політичних бажань наступника Мазепи, а саме – використовувати зверхність Стокгольма й Стамбула лише як засіб до удільності України. «Не йміть віри тим, – звертався Орлик до лівобережного гетьмана, – що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність...»⁶⁵, – відзначалося в листі. Звичайно, опоненти можуть заперечити: мовляв, Орлик задля того, щоб перетягнути на свій бік лівобережні козацькі полки, міг сказати й не таке. Однак зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик неодноразово висловлювався в такому сенсі, зокрема, у зверненнях до багатьох тогочасних монархів Європи.

На жаль, І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Мазепи, не тільки не підтримав починань більш молодого гетьмана, а, навпаки, вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з Орликом. Хоча це й не стало на заваді планам українсько-татарсько-польських союзників (у першій половині березня під Лисянкою ці полки були ними розбиті), проте в процесі продовження походу між ними почали виникати протиріччя. Якщо П. Орлик зі старшиною хотіли повністю оволодіти правобережними землями, то Ю. Потоцький бажав рухатися на захід – до кордонів з Польщею. У зв'язку з цим гетьман апелював до короля Карла XII, оскаржуючи дії поляків⁶⁶. Другою проблемою для українського гетьмана (яку він так і не зміг вирішити) була поведінка татарських «братів», які на початку квітня після довготривалої облоги Білої Церкви та одержання звістки про надходження російських військ почали залишати союзницький табір і плюндрувати навколишні міста й селища, вибираючи звідти ясир.

До честі П. Орлика, він усіма засобами намагався утримати хана Девлет-Гірея від цих дій. Спочатку гетьман нагадав ханові положення січневого українсько-татарського договору, де йшла мова про неможливість такої поведінки татар. Коли це не переконало кримчан, він вказав Девлет-Гірею на його зобов'язання перед Карлом XII про те, що в ясир братимуть лише ворогів, а не місцеве населення. Однак це також не справило враження на татар – вони і далі продовжували свою традиційну справу. А тому Орлик знову (вже вкотре!)

звертається з протестом щодо такої політики татар до свого протектора – короля Швеції. Одночасно він повідомляє про неправомірні дії татар турецькому султану Агмету III. Той пішов назустріч проханням гетьмана й наказав своїм підлеглим повернути всіх українських полонених до тих місць, звідки вони їх взяли⁶⁷.

Зрада татар спричинила відхід від Орлика правобережних козацьких полків, які були змушені повертатися захищати рідні оселі. А тому П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив залишити територію України⁶⁸. Карл XII намагався всіляко стримати цей процес. 19 квітня він послав свого представника до султана Буджацької орди з проханням не залишати Орлика й триматися до приходу турецької армії⁶⁹. 24 квітня король листовно звернувся до гетьмана та київського воєводи Речі Посполитої Ю. Потоцького з вимогою не полишати Правобережної України, а П. Орлику наказував стати під командування польського воєначальника⁷⁰. Але це вже не врятувало ситуацію – саме в той час війська Орлика і Потоцького переходили Дністер у районі Бендер.

Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати Правобережну Україну в російського царя. Більш того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусили царя Петра I та лівобережного гетьмана Івана Скоропадського протягом другої половини 1711–1712 рр. здійснити примусовий згін населення правобережного регіону України на Лівобережжя⁷¹. Як свідчив 10 березня 1712 р. сам Орлик у листі до великого візиря Османської імперії, російські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену»⁷². Отже, справа об'єднання правобережної та лівобережної частини Українського гетьманату вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників та продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер вже за безпосередньою участю другого монарха – султана Османської імперії Агмеда III.

Улітку 1711 р. війська Орлика брали участь на стороні султана в битві між турецькою та російською арміями на р. Прут поблизу містечка Станішешти. Українські козаки відіграли досить суттєву роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. У липні в таборі поблизу Прута між Османською та Російською імперіями був підписаний т. зв. Прутський мирний договір. Питання про міжнародне становище Українського гетьманату було одним з головних під час переговорів – російський цар змушений був «...відняти від неї руку» на користь кримського хана та гетьмана П. Орлика. У другому пункті російського варіанту Прутського договору говорилося: «в польские дела Его Царское Величество мешаться, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, беспокоивать и в них вступаться не изволит и от стороны их руку отымает»⁷³. Турецький текст цієї статті був трохи інший і в латиномовному перекладі звучав так: «*Poloniae atque ei adhaerentibus Cosacis et Zaporoviensibus et iis Cosacis, qui Serenissimo Hano Czymede Domino Deulet Geraj confoederati sunt, ex parte Cari nulla in posterum molestia*

*fiat, sed ut a longa annorum serie nullum lus habuit in illis locis, ita modo ex iis omnibus sese subtrahere debeat*⁷⁴. Але обидва варіанти означали наступне: Росія повинна була відмовитися від втручання у внутрішні справи Речі Посполитої, а також від протекції («відняти руку») над козаками Правобережної України, Запорозької Січі та козаками, що перебували під владою гетьмана П. Орлика⁷⁵. Через деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Агмеда III та кримського хана Девлет-Гірея, цей пункт Прутського договору з турецького боку почав трактуватися у напрямі позбавлення впливу Росії не лише на Правобережжя й Запорожжя, але й на Лівобережну Україну⁷⁶.

Поразка Московської держави в Прутській кампанії 1711 р. зменшила не тільки її тріумф від Полтавської битви, але й міжнародне значення Північного союзу. У зв'язку з цим Петро I був змушений терміново евакуювати свої військові бази з Білої Церкви, Немирова й Вінниці, в результаті чого Правобережна Україна відійшла під зверхність Османської імперії та Шведського королівства, володарі яких протягом другої половини 1711–1712 рр. погоджувалися віддати її під владу гетьмана П. Орлика. Разом з тим, очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Прутського договору, Орлик швидко виїхав з Бендер до Ясс вмовляти великого візиря Мегмет-Баталджі, щоб той просив султана не ратифікувати його, адже він сподівався на отримання влади над усією територією козацької України. Саме тому гетьман вимагав, щоб царські війська не лише покинули всі українські землі, а також повернули її законнообраному володарю (тобто собі) забране «майно»⁷⁷. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну»⁷⁸.

У зв'язку з укладенням Прутського трактату та відмову царя від Правобережної України на користь султана наприкінці жовтня 1711 р. Орлик вислав до Стамбулу делегацію з метою дієво вплинути на процес ратифікації положень договору. Українське посольство очолив прилуцький полковник Д. Горленко, до нього також входили генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, що торкався України й був досить неясно сформульований. Загалом генеральна старшина мала відстоювати такі положення: 1) Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра»; 2) Україна має управлятися гетьманом, що обирається вільними голосами; 3) Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Кримський ханат не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі тощо⁷⁹. Активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже стурбували московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії і вони якраз

і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру»⁸⁰, – відзначав Шафіров у листі до свого царя.

Таким чином, українські дипломати повинні були укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Разом з тим, посольство мало при собі три варіанти інструкцій: у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав у себе член посольства, генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин⁸¹. До речі, підтримка тісних відносин відразу ж з обома монархами (по суті, гетьман відроджував полівасалітетну модель у зовнішній політиці гетьманату) поставила П. Орлика в незручне становище перед ними. Султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв Орлику їхати до столиці Порти. «Він (Карл XII. – Т.Ч.) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам»⁸², – згадував Орлик у 1719 р. під час свого перебування в еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на причини такої заборони: «...Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма..., вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона (Україна. –Т.Ч.) має повернутися до свого давнього стану»⁸³. Проте в листопаді 1711 р. українська делегація прибула до Туреччини, де розпочала активні переговори щодо вироблення умов, на основі яких уряд Орлика мав володіти Українським гетьманатом..

Відомий сходознавець О. Пріцак дослідив, що внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії було укладено два договори між гетьманом Орликом і султаном Агмедом III⁸⁴. Перший з них, що був оформлений між 25 та 28 грудня 1711 р. як султанська грамота типу «*nisanfy*», забезпечував П. Орлику владу над «козаками обох боків Дніпра»⁸⁵. Тобто, під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголовніше, виконання Петром I пруських домовленостей, змусили Ахмеда III переглянути цей проект договору в новому варіанті від 16 березня 1712 р. Він був оформлений як султанська грамота «*name*» і в ньому вже не згадувалося про передачу українському гетьману Лівобережжя.

Текст договору, який зберігся в латинському перекладі, мав назву «*Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae*»⁸⁶. Його найголовнішим положенням було: «...Ми (турецький султан. – Т.Ч.) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цесарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією»⁸⁷. Таким

чином, опираючись на положення Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала Правобережні землі України («*Ucrainum ab has parte Borysthents*») у «повне володіння» гетьмана П. Орлика. З іншого боку, відмова від претензії на Лівобережжя дала змогу Агмеду III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на чверть століття, яке було підписано у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

Новоукладений мир між Російською державою та Османською імперією викликав бурхливий протест українського гетьмана. Він знову звертається до турецького візиря, намагаючись якнайгрунтовніше аргументувати свою позицію і при цьому посилаючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького з зброєю війська Й[ого] В[еличності] шведського короля і разом з Й[ого] В[еличністю] пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну...»⁸⁸. Окремо П. Орлик турбувався про долю Києва, який, згідно з турецько-російським договором, переходив до володінь Московської держави. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?»⁸⁹ – наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що віддання йому згідно з грамотою Агмеда III Правобережжя не вирішить проблеми утвердження тут його влади. Про це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., але й тогочасна міжнародна ситуація. Адже на Правобережжя, окрім Москви, претендувала ще й Варшава, а тому, якщо б Орлик навіть і затвердився на цьому регіоні, ці дві потужні держави не дали б змоги володарювати йому тут довго. Разом з тим, не вирішувалася головна проблема для українських гетьманів, яка існувала вже півстоліття, від початку 60–х рр. XVII ст. – питання про об'єднання України під єдиною булавою.

Задля виправдання перед шведським королем П. Орлик зробив спробу подати українсько-турецьку угоду не як прийняття османського сюзеренітету, а як рівноправний союз, що був дуже вигідний для України⁹⁰. Також він намагається переконати Карла XII в тому, що посольство на чолі з Д. Горленком не дотримувалося його настанов і не повинно було приймати привілей султана⁹¹. Після розмов з шведським патроном Орлик вирішує звернутися до Порти із заявою, що не буде вступати на Правобережну Україну, поки султан не врегулює це складне питання з королем Речі Посполитої Августом II Сильним. Як стверджують історики Б. Крупницький та О. Субтельний, саме в цей час гетьман П. Орлик відмовився від надмірних зобов'язань перед турками й повертався до безпечнішої зверхності шведського монарха⁹².

Польський дослідник Ю. Фельдман описував ситуацію, в яку потрапив Орлик у той період, як дуже важку, адже в похід на Правобережну Україну гетьмана примушував виступати кримський хан. Водночас Карл XII попереджав гетьмана, що в такому випадку він позбавить його своєї протекції.

Згодом гетьман пояснював свої дії у 1712 р. тим, що Порта не захотіла скористатися із сприятливої нагоди перемоги над росіянами коло Пруту й змусити останніх покинути Україну, а отже, султан порушив свої зобов'язання перед гетьманом. Натомість П. Орлик разом із старшиною «заприсяглися не покидати заступництва Й[ого] В[еличності] шведського короля, доки Україна не буде визволена» від російської присутності⁹³.

Треба наголосити на тому, що при всій своїй «заангажованості» султаном, український гетьман не зрікався короля Швеції навіть у дуже складних і небезпечних для його життя ситуаціях, зокрема, під час підготовки турків і татар до штурму табору Карла XII у Варниці (т. зв. калабалік). Хан Девлет-Гірей направив до Орлика турецького урядовця і двох мурз, щоб ті поцікавилися в гетьмана, кого він буде підтримувати – короля чи султана з ханом? На таке питання гетьман заявив, що він ніколи не зречеться шведської протекції⁹⁴. «...Девлет-Гірей не зміг ані переконати мене, ані [злякати] погрозами, що він відрубає мені голову біля дверей мого помешкання й забере мою родину в полон, якщо я ... не прийму заступництва турків»⁹⁵, – писав згодом Орлик у своєму щоденнику. На чолі декількох десятків козаків гетьман як вірний васал свого господаря бився разом з трьома сотнями гвардійців Карла XII проти 20 тисяч татар і 6 тисяч турків у варницькому таборі 11–12 лютого 1713 р. Після насильної депортації короля з території Османської імперії Орлик хоча й змушений був номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже образений з багатьох причин. У листі до шведського радника Міллерна він писав: «...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитом, з'єднавши з ним своє військо і вдарили проти ворога імені християнського (Порти. – Т.Ч.)»⁹⁶. Оскільки гетьман втратив надію за допомогою шведського короля відвоювати в росіян Україну, він запропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Орлик закликав Карла XII укласти договір з польським королем: «якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, оскільки я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною»⁹⁷. Разом з тим, незважаючи на невігідні умови султанського привілею й турецько-російських домовленостей, П. Орлик почав виконувати їхні умови й, у зв'язку з тим, що в листопаді 1712 р. Османська імперія знову оголосила війну Росії, висилає на Правобережну Україну підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Д. Горленка. Цього разу гетьманські війська мали відвоювати її у Польщі. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М. Любомирським. Однак згодом вони все ж таки оволоділи значною територією Правобережжя й перебували тут з лютого до листопада 1713 р. І хоча Карл XII вже знаходився далеко від кордонів України, Орлик у своїх листах до його канцелярії постійно повідомляв про те, як розвивається процес утвердження його влади «на правому березі» Дніпра⁹⁸. На жаль, ця акція гетьмана знову закінчилася невдачею. Причиною поразки була не лише військова неспроможність Орлика та його союзників (1 серпня

1713 р. на Правобережжі перебувало 10 тисяч козаків, 12 тисяч турок і 30 тисяч татар)⁹⁹, а й позиція міжнародної дипломатії.

Поступово Орлик у своїй політиці відходить від орієнтації на військову підтримку Османів. Він продовжує триматися Карла XII, який ще перебував у Бендерах. Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть Орликові звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками й татарами, визнаючи їхню зверхність, але не пориваючи з шведським королем. Але як тільки така можливість була втрачена, він звернувся за допомогою до польського короля Августа II. У вересні того ж року козацькі підрозділи знову вирушили на правобережні землі – Орлик дуже хотів добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до володінь польського короля. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести свої війська з Правобережжя, а вже в червні 1714 р. виїхав з найближчим оточенням і сім'єю у напрямку Швеції.

Ще у квітні 1710 р. вальна рада у Варшаві визнала права Августа II на польський трон¹⁰⁰. Тоді ж польською шляхтою було ратифіковано Вічний мир 1686 р. та Нарвський договір («Вічний оборонний союз») 1704 р. і таким чином остаточно визнано західні кордони Речі Посполитої включно з українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на погодження Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Однак практичне виконання польсько-російських домовленостей було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настійливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії. У зв'язку з турецькою загрозою в лютому 1711 р. у Москві розпочалися чергові переговори між Росією й Польщею. Керівник польської делегації К. Волович відразу ж заявив, що договори 1686 і 1704 рр. були ратифіковані лише за умови виведення російських військ та козацтва зі східних воеводств Речі Посполитої. Цього не відбулося, а тому поляки збільшували свої претензії: окрім повернення Білої Церкви, Фастова, Брацлава, Немирова й Богуслава, вони вимагали: звільнення російськими гарнізонами Полоцька, Бихова, Вітебська, а також Вільнюса й Риги з окремими прибалтійськими територіями; виплати грошової компенсації; розмежування земель поблизу Києва, Стародуба й Великих Лук¹⁰¹. Лише в цьому випадку, як заявляли польські послы, Річ Посполита зможе виставити 62-тисячне військо на допомогу російській армії у війні з Туреччиною. Не погоджуючись віддати прибалтійські й білоруські міста, канцлери Г. Головкін і П. Шафіров обіцяли негайно повернути Польщі українські міста Правобережжя в разі приєднання польсько-литовських сил до військових дій проти Османської імперії.

На початку 1712 р. московського царя дуже хвилювала ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі¹⁰². Цар побоювався, щоб султан не віддав гетьманові П. Орликові право володіти всією територією України.

З різних причин цього не трапилося, а 5 квітня у столиці Порти був підписаний договір про мир між Османською та Російською імперіями. Він укладався терміном на 25 років і доповнював положення Прутського трактату. Згідно з його положеннями, кордон між Росією й Туреччиною мав пролягати по рр. Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління гетьману П. Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XI з Туреччини через Росію до Швеції. Російська сторона виплатила султану 297 тисяч 470 рублів, у свою чергу турки випустили з полону близько 60 полонених росіян на чолі з П. Толстим. У результаті Константинопольського договору султан Агмед III надав Орлику право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

Через рік, 13 червня 1713 р., у м. Адріанополі було підтверджено статті попереднього Константинопольського договору 1712 р. між царем і султаном. Однак ті, що стосувалися «українського питання», були дещо змінені. Крім того, за Адріанопольським договором Росія мала в 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (які, в основному, перебували на території Правобережної України), а Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів в межиріччя річок Самари й Орелі. Від їхніх верхніх частин і до Азова він мав пролягати по р. Північний Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва. Остаточо міжнародно-правовий статус більшої частини України був вирішений 12 квітня 1714 р., коли до Адріанопольського договору було додано дві статті, за якими Османська імперія дозволяла військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України у кордонах «від Случі до Дніпра»¹⁰³.

Як зазначалося вище, з огляду на міжнародну ситуацію та позбавлення підтримки турецького султана, а також несподіваний від'їзд Карла XII з Бендер до Стокгольму гетьман П. Орлик та генеральна старшина змушені були виїхати до Швеції. Період перебування та діяльності гетьманського уряду Орлика в Шведському королівстві протягом 1714–1720 рр. добре описаний у працях А. Єнсена, О. Субтельного та Б. Хагмана¹⁰⁴. Слід зазначити, що в умовах Великої Північної війни, основні події якої після 1714 р. перемістилися з Південно-Східної Європи до Прибалтики, еміграційний уряд Українського гетьманату робив все можливе для допомоги шведам у боротьбі з росіянами. З огляду на відсутність у своєму підпорядкуванні значних військових сил П. Орлик розвинув бурхливу дипломатичну діяльність у напрямку відновлення південного фронту та залучення до нього Кримського ханства і Запорозької Січі. Це робилося заради відновлення інтересу Шведського королівства та його союзників до «української справи». Разом з тим, активний наступ військ Петра I на позиції шведів у Північній Європі, невтішні результати «полтавсько-бендерського періоду» війни та внутрішньополітична ситуація у Швеції не

сприяли поверненню дипломатії Карла XII до проблем міжнародно-політичного статусу козацької України.

Незважаючи на раптову смерть свого протектора Карла XII під час облоги норвезької фортеці Фредерістен (шведський монарх був вбитий 30 листопада 1718 р.), надії П. Орлика та його оточення щодо перемоги Швеції у Північній війні відновилися з укладенням 5 січня 1719 р. Віденського миру між австрійським імператором Карлом VI, курфюрстом Ганновера Георгом I та курфюрстом Саксонії й, одночасно, королем Речі Посполитої Августом II. Найважливішим у цьому союзі було те, що польський король, який перед тим був найбільш сильним і вірним союзником Петра I, переходив на бік прошведсько налаштованих країн.

З огляду на зміни у міжнародній ситуації та чутки про відновлення активних військових дій тепер вже Швеції, Австрії, Польщі, Саксонії та Ганновера проти Росії, гетьман П. Орлик вислав своїх представників до запорозького отамана Малашевича та кримського хана Саадет-Гірея з пропозицією підтримати у разі потреби військові дії Стокгольму та його нових і старих союзників у їхній війні з Петром I. Відомо, що на початку 1719 р. козацька старшина, яка перебувала у Швеції разом з Орликом, активно готувалася до участі у нових битвах на «східному фронті» Великої Північної війни¹⁰⁵.

У цей час наступник Мазепа розпочав дипломатичне листування з Августом II та його урядовцями. Зокрема у своїх посланнях до короля Речі Посполитої Орлик наголошував на тому, що разом із запорозькими козаками зможе допомогти Польщі у разі її виступу проти Росії. Окрім того, еміграційний український гетьман переконував польського короля у необхідності відновити військово-політичний союз з Османською імперією та Кримським ханством, а також пропонував налагодити стосунки з казанськими татарами й таким чином створити «мусульманський пояс» війни з Петром I. Така пропозиція була частиною більш ширшого (й значною мірою авантюрного) плану гетьманського уряду щодо великого наступу на Російську імперію, в якому були такі пункти: 1) турки мали наступати на Росію з району Кавказу; 2) під час цього походу до османської армії мали приєднатися поволзькі татари; 3) війська Орлика та Запорозької Січі повинні були з'єднатися з Буджацькою ордою і вступити до України з Півдня; 4) з Заходу на росіян мали наступати війська Австрійської імперії та Речі Посполитої; 5) шведи відновлювали б активні військові дії на Півночі¹⁰⁶.

Для запевнення нового шведського короля Фредріка у можливості втілення такого грандіозного плану, гетьман Орлик разом з оточенням у жовтні 1720 р. виїхав з Швеції у напрямку до Польщі. З огляду на перемоги Петра I у ході Великої Північної війни та переорієнтацію учасників Віденського союзу на мир з Росією, уряди Варшави, Стамбулу та Стокгольму відхилили амбіційні пропозиції П. Орлика. Але король Швеції все ж таки надав рекомендаційні листи гетьману для австрійського імператора, польського короля, турецького султана і кримського хана¹⁰⁷.

Відомо, що під час поїздки з Швеції до Польщі гетьман обговорював свій військовий план з першим міністром Ганноверського курфюрства бароном А. фон Бернсдорфом та представником короля Речі Посполитої Флемімінгом. Зрозумівши, що Північна війна йде до завершення, а колишні вороги Петра I хочуть укласти з ним мир, П. Орлик звернувся з пропозицією до російського царя про визнання його влади та своє повернення (за умов надання йому колишніх маєтностей) до України. Не отримавши жодних гарантій від Петербургу, гетьман переїхав на територію Османської імперії під захист турецького султана. З підписанням Ніштадського миру 1721 р. між Стокгольмом і Петербургом, який завершив довголітню Велику Північну війну, гетьман П. Орлик та його сподвижники на певний час припинили активні дипломатичні дії у напрямку відновлення свого статусу.

IV

Картина участі поліцентричного Українського гетьманату* у Великій Північній війні 1700–1721 рр. була б неповною без висвітлення місця та ролі у ній лівобережного гетьманського уряду Івана Скоропадського. Більшість з істориків стверджують, що його правління на Лівобережній Україні було маріонетковим й повністю залежним від царя Петра I¹⁰⁸. Вже саме обрання довголітнього стародубського полковника на гетьманство в Глухові 6 листопада 1708 року проходило під пильним оком російських урядовців та за умов оточення козацької ради царськими військами¹⁰⁹. Протягом листопада - грудня того ж року в Глухові та навколо нього концентрувалися підрозділи українського козацтва, які визнавали владу І. Скоропадського та московського царя Петра I. Невдовзі гетьман отримав наказ передислокуватися до Ніжина, що він і зробив у середині січня 1709 року. Як засвідчував Г. Головкін, це було зроблено для того, щоб «малороссийский народ, что при вас войска, был в доброй надежде; тако же и неприятель имел пострах»¹¹⁰. У період з лютого до квітня козаки Скоропадського брали участь у локальних сутичках зі шведами поблизу Лохвиці і Голтви¹¹¹. Лівобережному гетьману було поставлене завдання перекривати Карлу XII сполучення з Річчю Посполитою й розташуватися у районі

* Вважаємо, що з 1660 й до 1713 рр. козацька Україна (самоназва – Військо Запорозьке, історіографічна назва – Український гетьманат) існувала як поліцентрична держава, окремими автономними частинами якої у різний період визнавали сюзеренітет польського короля (Правобережжя), московського царя (Лівобережжя), турецького султана (південно-західне Правобережжя), шведського короля (частини північного, східного і південного Лівобережжя, а також центрального Правобережжя) та кримського хана (південне Правобережжя, т. зв. Ханська Україна). З цього приводу див. наші праці: *Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713)*. – К., 2004; *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* – К., 2005, а також автореферат докторської дисертації «*Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667–1699): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна союзерів.* – К., 2008».

поміж річками Псел та Сула. 24 травня І. Скоропадський отримав наказ рухатися з підлеглими йому полками до містечка Сорочинці для кращого зв'язку з основними військами Петра І. Окрім того козакам наказувалося знищувати всі запаси провіанту і фуражу на шляху пересування шведів. 8 червня головні сили Скоропадського знаходилися поблизу містечка Богачки, а незадовго до Полтавської битви вони перемістилися у район Будищ та Решетилівки й підійшли до села Жуки¹¹².

Відомо, що перед початком вирішальної битви зі шведами під Полтавою Петро І, не маючи довіри до гетьмана І. Скоропадського, писав до своїх воєначальників: «...а что атакованіе неприятеля от нас будет, не объявляй (І. Скоропадському. – Т. Ч.), дабы не пронеслось, но секретно сіе дело держи»¹¹³. Більшість з майже 8 тисяч козаків І. Скоропадського, які під загрозою проведення репресій щодо них і їхніх сімей (зокрема, жінки і діти багатьох українських старшин знаходилися в ролі заручників в Глухові) перейшли на сторону Петра І також не брали безпосередньої участі в Полтавській битві. Хоча, можливо, що певна їх кількість була поставлена на один з флангів поряд з драгунами, коли в ході Полтавської битви російські полиці вивели перед ретраншементом¹¹⁴. Цікавим фактом залишається те, що з табору Скоропадського в день битви в розташування шведського штабу поступила записка з пропозицією підтримати короля Карла XII і гетьмана Мазепу¹¹⁵. Передбачаючи такий розвиток подій і недовіряючи «зрадливим черкасам» далекоглядний Петро І крім того, що залишив полки Скоропадського в ар'єргарді своєї армії, додатково наказав драгунським полкам на чолі з А. Волконським здійснювати за ними спеціальний нагляд.

Отже, під час Полтавської битви лівобережні козаки Скоропадського знаходилися поза межами головного театру бойових дій. Разом з тим, вони брали участь у переслідуванні розгромлених військ Карла XII, коли ті відступали до Дніпра в район Переволочної. Відомо, що 10 липня 1709 р. цар Петро І запросив гетьмана І. Скоропадського разом із старшиною у свій похідний намет і нагородив їх золотими медалями та пожалував 100 тисяч рублів на потреби «всего малороссийского войска»¹¹⁶.

Як відзначали дослідники, перемога здобута російською армією під Полтавою дала можливість Петру І відкинути декларовану турботу про збереження українських «прав і вольностей» і юридично закріпити присутність при гетьманському дворі царських резидентів¹¹⁷. Згідно з царською інструкцією від 18 липня 1709 р. вони мали: по-перше, контролювати зовнішньополітичні кроки гетьмана І. Скоропадського і не дозволяти йому призначати старшин на українські уряди без згоди з царем; по-друге, слідкувати за переміщенням запорожців на кордонах України; по-третє, нейтралізувати агітацію прибічників І. Мазепи¹¹⁸. Царський резидент при гетьманському уряді А. Ізмайлов також отримав таємну інструкцію від свого монарха, де йому ставилося в обов'язок «смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетмане, так и в старшине и в полковнике никакой шатости к измене и возмущению народа... не было, и разведывать того накрепко всякими способами...»¹¹⁹. Одним із найголовніших завдань, яке

поставив перед І. Скоропадським московський цар Петро I було «верстать» українських козаків у російські драгуни¹²⁰.

З цього часу у військовій справі гетьман І. Скоропадський став виконувати накази не лише царя Петра I, але і київського. У 1710 р. цар Петро I наказав гетьману І. Скоропадському прислати 6 тисяч козаків «ради строения фортеции» на печерських пагорбах у Києві. У січні наступного року за розпорядженням канцлера Головкина лівобережний регіментар додатково надав у розпорядження київського військового губернатора Д. Голіцина 2 тисячі козаків для рубки і привезення на фортечні потреби лісу. Певна кількість городових козаків у той же час допомагала укріплювати фортечні мури в Глухові.

У зв'язку зі вступом у Північну війну на стороні Шведського королівства Османської імперії, на початку 1711 р. І. Скоропадський підготував декілька полків (близько 2 000 козаків) для відправки до Приазов'я для охорони кордонів Російської імперії від нападу турків, а сам з основними силами та російськими військами генерала Бутурліна виступив у пониззя Дніпра в напрямку Криму, щоб протидіяти татарським військам. Окрім того, 4-х тисячний загін на чолі з миргородським полковником Д. Апостолом влився до російської армії на чолі з Петром I, яка готувалася для походу вглиб Молдавського князівства¹²¹. У той же час І. Скоропадський за наказом царського уряду намагався протидіяти спробам наступника Мазепи гетьмана П. Орлика оволодіти Правобережною Україною. У квітні 1711 р. у листі до Д. Голіцина Скоропадський пропонував перевести на лівий берег Дніпра жителів Корсуня, Чигирина, Кальниболота і Лисянки¹²².

З огляду на підписання Прутського трактату та у зв'язку з підтримкою правобережного українського населення П. Орлика, у вересні 1711 р. Петро I видав указ, який зобов'язував козацьких полковників «Задніпровської України» зі своїми полками перейти в «Малу Росію». З огляду на це, наприкінці грудня 1711 р. – на початку січня 1712 р. І. Скоропадський видав декілька універсалів про переведення на Лівобережжя жителів Правобережної України¹²³. Незважаючи на такі дії лівобережного гетьмана, московський цар так само як і під час Полтавської битви не довіряв І. Скоропадському, підозрюючи, що той може об'єднатися з П. Орликом. Саме тому до місць дислокації основних сил лівобережного козацького війська у Гадячі, Сорочинцях, Золотоноші та Чигирині були введені російські підрозділи¹²⁴.

Протягом 1712–1713 рр. основні сили лівобережної частини Українського гетьманату були підтягнуті до Києва. Тут вони перед загрозою ймовірного походу Османської імперії на місто укріплювали захисні споруди й Печерську фортецю, а також готувалися для відсічі нападу військ гетьмана П. Орлика та хана Девлет-Гірея на Правобережну Україну. У цей час лівобережний регіментар І. Скоропадський виконував розпорядження фельдмаршала Б. Шереметева, який з приводу підготовки походу проти татар у 1713 р. писав до гетьмана: «дабы в оном походе были вся старшина и реестровые козаки сами, а наемщиков отнюдь никто за себя не посылали...»¹²⁵. Слід зазначити, що російський воєначальник мав право безпосередньо давати накази українським старшинам.

Зокрема, восени того ж року лубенському полковнику В. Савичу наказувалося міцно охороняти переправи вздовж Дніпра, а переяславський полковник С. Томара мав «разъезды, пасы и форпосты по реке Днепру, и в прочих местах, где есть опасность от неприятеля, содержать обще в крепком осмотрении»¹²⁶. Одночасно протягом 1713–1714 рр. близько 12 тисяч козаків були задіяні на будівничих роботах по укріпленню фортець у Глухові, Ніжині, Чернігові, Переяславі та Полтаві. Як зазначали історики, перемога Московської держави у Полтавській битві спричинила «радикальну зміну поглядів воєнних діячів Петра I на воєнне значення та здібність воєнних кадрів – спеціально в справі вживання козаків до незвичних фортифікаційних робіт»¹²⁷.

Незважаючи на те, що після російсько-турецького миру 1714 р. напруга на південних кордонах Московської держави та Лівобережної України зменшувалася, українське козацьке військо продовжувало брати участь у багатьох воєнних подіях. Так у 1715 р. гетьман І. Скоропадський отримав наказ від Петра I зосередити свої підрозділи поблизу Києва. Наступного року вони передислокувалися до Гадяча, який оберігали від нападу кримської орди. В очікуванні нових набігів татар у 1716 р. лівобережному гетьману наказувалося розташувати козацькі полки «в пристойных местах» і узгоджувати свої дії з губернатором Д. Голіциним¹²⁸. У лютому 1718 р. за царським наказом Скоропадський вислав 6 тисяч козаків на Дон у підпорядкування бригадира Кропотова, що готувався у похід проти татар.

У 1716 р. козацький загін на чолі з генеральним хорунжим І. Сулимою було відправлено у донські степи будувати укріплення проти вторгнень ногайців Кубанської орди. Протягом 1718–1721 рр. українські козаки Скоропадського вели будівничі роботи щодо прориття водного каналу між Доном та Волгою, зведенні фортець в Астрахані та Царицині. У листопаді 1718 р. вийшов царський наказ щодо направлення на будівництво Ладозького каналу поблизу Петербурга (з'єднував річки Волхов та Неву) козаків із Київської губернії – по одному чоловіку від семи дворів¹²⁹. Через два роки, 17 грудня 1720 р., Петро I наказав гетьману І. Скоропадському направити на будівництво Ладозького каналу 10 тисяч українських козаків¹³⁰. У 1721 р., в останній рік Великої Північної війни, з метою оволодіння південним узбережжям Каспійського моря українські козаки під проводом наказного гетьмана Д. Апостола були відправлені до берегів річки Сулак, у т. зв. Терський похід.

На початок 1720-х рр. у Київському, Чернігівському, Переяславському, Ніжинському, Прилуцькому, Стародубському, Лубенському, Миргородському, Гадяцькому та Полтавському полках нараховувалося 55 тисяч 241 козаків (в т. ч. 16 тисяч 540 піших та 38 тисяч 701 кінних)¹³¹, хоча кількісний склад задіяного у подіях Великої Північної війни 1700–1721 рр. козацького війська був набагато меншим й не перевищував 25–30 тисяч вояків. Найбільш активно у воєнних діях брали участь 5 охотницьких (найманих) полків, у кожному з яких нараховувалося від 600 до 1000 козаків. Слід також зазначити, що якщо протягом 1708–1714 рр. Петро I ще використовував (хоча й дуже обережно, доручаючи контроль над ними російським підрозділам) козацьке військо геть-

мана Івана Скоропадського під час бойових дій, то в міру зменшення військової небезпеки цар став дивитися на козацтво Лівобережної України лише як на допоміжне військо та робочу силу й головним чином почав використовувати їх на фортифікаційних і канальних роботах¹³².

* * *

З огляду на військово-політичний союз Москвою та Варшавою проти Стокгольму на першому етапі Великої Північної війни почали справджуватися довголітні сподівання козацької еліти щодо об'єднання двох частин України під однією владою – з весни 1704 р. й до осені 1708 р. Лівобережжя і Правобережжя фактично перебували під військово-адміністративним управлінням «гетьманського регіменту» Івана Мазепи. За домовленістю між Петром I та Августом II український гетьман ввів до правобережних земель України багатотисячне військо для допомоги польському королю у війні з Шведським королівством. Але переконливі перемоги Карла XII у ході війни, складення Августом II своїх повноважень на користь шведського ставленика С. Лещинського, централізаторська політика Петра I щодо Українського гетьманату, а, найголовніше, вступ шведської армії на територію Північної України змусили гетьмана Мазепу в жовтні 1708 р. відмовитися від зверхності московського царя й перейти на бік його ворога.

Характеристика зовнішньополітичного кроку Мазепи має надзвичайно велику історіографічну традицію, серед якої, на жаль, й до цього часу наявні суб'єктивні або ж ідеологічно заангажовані оцінки. Підтримуємо думку тих дослідників, які відзначали вмотивованість такого вчинку українського гетьмана з точки зору політико-правових відносин, які існували на той час в Центрально-Східній Європі у рамках стосунків «сюзерен/протектор – васал/протегований» і накладалися на систему міжнародних відносин ранньомодерної доби. У цьому випадку, на нашу думку, український правитель хотів повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха I Вільгельма (1640–1688), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву *Fuchspolitik*. Нагадаємо, що з 1525 р. частина бранденбурзьких земель під назвою Пруського герцогства перебувала у васальній залежності від Корони Польської й лише під час Північної війни 1655–1660 рр. Пруссія звільнилася від зверхності польського короля. У січні 1656 р. Фрідріх I вирішив позбавитися протекторату Речі Посполитої й перейти на чолі свого війська на бік його супротивника – шведського короля Карла X Густава. Однак вже у вересні 1657 р. курфюрст надав військову допомогу колишньому патрону, польському королю Яну II Казимиру, але вже в обмін на підписання тим угоди про звільнення Пруссії з-під його опіки. Проаналізувавши дії гетьмана Івана Мазепи, який досить добре розбирався в європейській політиці, можна стверджувати, що в умовах Великої Північної війни 1700–1721 рр. він намагався добитися більших «прав і привілеїв» для українських станів, тобто вищого міжнародного політико-правового статусу для козацької держави. Цього він хотів досягнути шляхом

лавівування між російським та шведським монархом, але з огляду на нищівну військову поразку Карла XII під Полтавою в червні 1709 р. ці плани так і не набули логічного завершення.

Від часу поразки шведсько-українських сил у Полтавській битві Лівобережна Україна стала розглядатися російським урядом вже не як васальнозалежна союзницька держава, а як одна з провінцій (хоча і з залишками багатьох автономних ознак), що дісталася Росії на правах переможця у війні. Маріонетковий уряд гетьмана І. Скоропадського хоча й намагався відстоювати «старовинні вольності» козацької України, однак поступово почав перетворюватися на такий собі «бюрократичний додаток» до державної системи новопосталої Російської імперії.

Окрім того у результаті подій Великої Північної війни та міжнародних угод 1711–1714 рр. на території Правобережної України був знищений козацький устрій, і вона остаточно перейшла під владу Речі Посполитої. По суті, російський цар Петро I і турецький султан Агмед III «дарували» більшу частину Українського гетьманату польському королю в обмін на невтручання Польщі та її впливових європейських союзників у військове й дипломатичне протистояння між Москвою і Стамбулом за Молдавію, Причорномор'я та Приазов'я. Хоча позиція козацького уряду Правобережної України на чолі з наказним гетьманом Самусем та полковником С. Палієм в умовах шведсько-польських військових дій на початку XVIII ст. полягала в намаганні витіснити владні структури Речі Посполитої з Правобережжя та об'єднати з Лівобережною Україною під єдиною гетьманською владою і протекторатом московського царя. У зв'язку з ігноруванням Петром I таких політичних ініціатив правобережного козацтва, воно з часом стало підтримувати наступника Мазепи гетьмана Пилипа Орлика.

З огляду на поразку московських військ у Прутській кампанії 1711 р., військову підтримку Шведського королівства, Османської імперії, Кримського ханства та прошведської шляхти Речі Посполитої П. Орлик в умовах Північної війни здійснював неодноразові спроби відвоювання території козацької України у короля Августа II та царя Петра I. Це робилося за допомогою військових походів та активного залучення міжнародної дипломатії, що, однак, завершилося поразкою реваншистських планів еміграційного українського уряду.

Отже, події Великої Північної війни 1700 – 1721 рр. наклали значний відбиток не лише на міжнародне становище Українського гетьманату, але й здійснили великий вплив на зміну політико-правового статусу та внутрішньополітичного устрою його різних частин. Перехід гетьмана Івана Мазепи на бік Шведського королівства спонукав Російську державу, яка, по суті, стала переможцем у довголітній війні за геополітичне панування на Півночі та Сході Європи, переглянути своє ставлення до існування української автономії. У результаті воєнних дій та укладених мирних договорів країн, що брали участь у «загальноєвропейській» Північній війні початку XVIII ст. на Правобережній Україні було остаточно скасовано інститути козацької

державності, а Лівобережжя зазнало незворотніх трансформаційних перетворень у напрямку обмеження державно-політичних інституцій та впровадження імперських владних структур.

¹ Серед основних монографій та збірників наукових праць з проблематики Великої Північної війни 1700–1721 рр. відзначимо наступні: Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. – Санкт-Петербург, 1851; Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. – СПб., 1885; Баскаков В. Северная война. 1700–1721 гг. Кампания от Гродна до Полтавы 1706–1709 гг. – СПб., 1890; Бобровский П. О. Завоевание Ингрии Петром Великим (1701–1703). – СПб., 1891; Мышлаевский А. З. Северная война. Летняя кампания 1708 г. – СПб., 1901; Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. – СПб., 1912; Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny Polnocznej (1704–1709). – Krakow, 1925; Кафенгауз Б. Северная война и Ништадтский мир (1700–1721 гг.) – Москва, Ленинград, 1944; Маркевич А. Разгром Карла XII. – К., 1946; Петр Великий. Сборник статей / Под ред. А. Андреева. – М.–Л., 1947; Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр. – К., 1951; Хромова Е. А. Северная война и ее отражение в исторических работах и публицистике первой четверти XVIII ст. Автореф. дис. канд. ист. наук. – Л., 1951; Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958; Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. Сб. ст. – М., 1959; Никифоров Л. А. Внешняя политика России в последние годы Северной войны: Ништадтский мир. – М., 1959; Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1960; Международные связи России в XVII–XVIII вв. – М., 1966; Шутой В. Северная война (1700–1721 гг.). – М., 1970; Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – М., 1971; Турция накануне и после Полтавской битвы. – М., 1977; Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. – Л., 1986; Беспятых Ю. Н. Россия и Финляндия во время Северной войны 1700–1721 гг. Автореф. дис. канд. ист. наук. – Л., 1980; История Северной войны 1700–1721 гг. – Москва, 1987; Буганов В. И. Петр Великий и его время. – М., 1989; Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – М., 1990; Бобылев В. С. Внешняя политика России эпохи Петра I. – М., 1990; Північна війна та її наслідки для України. – Полтава, 1992; Субтельний О. Мазепинці. – К., 1994; Хегман Бертіль. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709–1714 рр.) // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 72–76; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997; Карл XII: постать на тлі епохи. Матеріали наукового семінару. – Полтава, 2002; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003; Hallendorff C. Karl XII i Ukraina. En karoliuss berättelse. – Stockholm, 1915; Koroluk W. Polska i Rosja a wojna «Pólnocna». – Warszawa, 1954; Nordmann C. J. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa. – Paris, 1958; Kentrschynskyj B. Mazepa. – Stockholm, 1962; Natton R. Charles XII of Sweden. – New York, 1968 *та ін.*

² Бутурлин Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. – Ч. 1. – Т. 1. – СПб., 1819. – С. 106 – 108; Балашова Ю. П. Из истории Великой Северной войны: начало Малой войны – зима 1700 – 1701 // Ученые записки Московского облпединститута. – Т. LXXIV. – М., 1958. – С. 201 – 207; Мельник Г. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – К., 1999. – С. 105–120; Сокирко О.

Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 256–257.

³ Военно-походный журнал генерал-фельдмаршала Б. Шереметева // Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – Т.1. – СПб., 1871. – С.80.

⁴ *Цит. за:* Балашова Ю. П. Из истории Великой Северной войны. – С.188.

⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ, 2001. – С. 241.

⁶ Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // Россия и Украина: история взаимоотношений. Сб. статей. – Москва, 1997. – С.95.

⁷ Королук В. Д. Вступление речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // Ученые записки института славяноведения. – 1954. – Т. 10. – С. 332.

⁸ Там же. – Т. 10. – С. 332 – 334; Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. – Seria A, № 23. – Wrocław, 1960. – S. 148.

⁹ Бібліотека Музею ім. кн. Чарторийських в Кракові, Відділ рукописів (далі – БМЧ Краків). – Од. зб. 529, арк. 188.

¹⁰ Каминский А. Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. (В связи с работами В. Конопчиньского и Ю. Фельдмана) // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. – Москва, 1966. – С. 218.

¹¹ Оглоблин О. Вказ. праця. – С. 242–243.

¹² Материалы Военно-ученого архива Главного штаба / Под. ред. Бычкова. – Т. 1. – СПб., 1871 – С. 639–640.

¹³ *Слід вказати на укладену істориком О. Ясем «Вибрану бібліографію про гетьмана Івана Мазепу» розміщену в додатках (сс.426 – 443) до монографії:* Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (друге видання). – Нью-Йорк, Київ, 2001, а також підготовлену С. Павленком «Бібліографію публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І. Мазепу та його добу, що нараховує 1 тисячу 757 позицій (Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 458–549.). *Окрім того, див:* Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь Мазепы. – Москва, 1834; Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография. – М., 1882; Допрос Григория Герцыка об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. – Т. V. – № 3. – 1883; Уманец Ф. Гетман Мазепа. – СПб., 1897; Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // З політичного життя старої України. – К., 1918. – С. 102–116; Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. – 1925. – Т. VI. – С. 234–246; Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки НТШ. – Т. 152. – Львів, 1932; Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – С. 35–61; Мазепа. Збірник статей. – Т. 1–2. – Варшава, 1938 – 1939; Королук В. Д. Речь Посполитая, французская дипломатия и измена Мазепы // Известия АН СССР. Серия истории и философии. – М., 1951. – Т. 8. – № 1. – С. 69–87; Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історії. – Торонто, 1976; Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році // Збірник на пошану проф., д-ра О. Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С.329 – 340; Георгиевский Г. П. Мазепа и Меншиков: (Новые материалы) // Исторический журнал. – № 12. – 1940; Шутой В. Е. Измена Мазепы // Исторические записки. – Т. 31. – 1950; Мазепа – людина й історичний діяч. – К., 1991; Сергійчук В. Кого зрадив Іван Мазепа? – К., 1991; Єнсен А. Мазепа. Історичні картини. – К., 1992; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. – Мюнхен, 1993; Мазепа. Збірник статей. – К., 1993; Павленко С. Оточення гетьмана

Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004; Плохій С. В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип.6. – К., 2006. – С. 267–282; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007; Мицик Ю. Івана Мазепа. – К., 2007; Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. – К., 2008; Kentschynskij V. The Political Struggle of Mazepa and Charles XII for Ukrainian Independence // The Ukrainian Quarterly. – 1959. – Vol. XV. – № 3. – P. 241 – 259; Sybtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies. – No 2 (June 1978). – P. 158 – 183; Mazepa and his Time: History, Culture, Society / Ed. G. Siedina. – Allessandria, 2004. – P. 334 – 366 та ін.

¹⁴ Даніел Крман. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) / Упор. М. Неврлий. Переклали з словацької О. і Г. Булахи. – К., 1999 (переклад здійснено за виданням: Krman D. Itinerarium. Cestovny dennik z rokov 1708–1709. – Bratislava, 1969). – С. 38.

¹⁵ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Част.І. – Львів, 2002. – С.66; Борщак І. Договір Карла XII і Мазепи // Стара Україна. – Львів. 1925. – № 1–2. – С. 12.

¹⁶ *Бібліографія історичної літератури з історії Полтавської битви нараховує не одну сотню наукових праць вчених різних країн. Вибірково назвемо основні з них:* Феофан (Прокопович). История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно. 2-е изд. – М., 1788; Щеглов В., Дмитриевский Д. Поле Полтавской битвы и ее исторические памятники. – Полтава, 1895; Победы Петра Великого над шведами 200 лет назад: Лесная – Полтава. – СПб., 1908; Павловский И. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 г. – Полтава, 1908; К 200-летию Полтавской победы, 1709–1900. – СПб., 1909; Погосский А. Ф. Нарва и Полтава. – СПб., 1911; Борисов В.Е. Безбах С. А. Полтавское сражение (27 июня 1709 г.) – Москва, 1939; Козаченко А. И. Битва под Полтавой. – Москва, 1945; Тельпуховский Б. Полтавская битва. – М., 1947; Полтавская победа: из истории международных отношений накануне и после Полтавы: Сб. статей. – М., 1959; Порфирьев Е. И. Полтавское сражение 27 июня 1709 года. – М., 1959; Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. Сб. статей. – Москва, 1959; Кан А. С. Шведские историки о Полтавской битве: (Обзор источников и литературы за последние полвека) // История СССР. – №4. – 1959; Марлинский С. Юбилейные сборники к 250-летию Полтавского сражения: (Обзор) // Военно-исторический журнал. – №11. – 1960; 250 років перемоги під Полтавою: нариси. – Харків, 1960; Дядиченко В. Полтавська битва: науково-популярний нарис. – К., 1962; Научная конференция, посвященная 275-летию Полтавской битвы. – Полтава, 1984; Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. – М., 1995; Сандстенд Б. Деякі міркування про шведську історіографію Полтавської битви // Історична пам'ять. – №1–2. – Полтава, 1999. – С. 193–194; Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede. – T.I–IV. – Amsterdam, 1740; Stille A. Carl XII's falltagsplaner 1707–1709. – Lund, 1908; Kentschynskij V. La propaganda politica en Ucrania en visperas de la batalla de Poltava. – Buenos Aires, 1954 та ін.

¹⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч. 3. – Т. II. – К., 1868. – С. 484, 502, 518–519.

¹⁸ Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві, Відділ рукописів (далі – БНІО Вроцлав). – № 271, арк. 126; Janczak J. Powstanie Paleja. – S. 107–108.

¹⁹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 229, кн. 86, арк. 424–425; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С. 132.

²⁰ Сергієнко Г. Вказ. праця. – С.132.

- ²¹ БНІО Вроцлав. – Од. зб. 271, № 126.
- ²² БМЧ Краків. – № 1676, арк. 119–120; Архив ЮЗР. – Ч. 2. – Т. III. – С. 449–450.
- ²³ БНІО Вроцлав. – Од. зб. 271, № 126; Janczak J. Powstanie Paleja. – S. 115.
- ²⁴ БМЧ Краків. – Од. зб. 1955, арк. 120–123.
- ²⁵ Там само. – Од. зб. 1676, арк. 19.
- ²⁶ БНІО Вроцлав. – Од. зб. 3550, арк. 141.
- ²⁷ РДАДА. – Ф. 124, оп. 3, № 39.
- ²⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IV. – СПб., 1900. – С. 468.
- ²⁹ Антонович В.Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. II. – К., 1868 – С. 133–134; Сергієнко Г. Вказ. праця. – С. 147.
- ³⁰ РДАДА. – Ф. 124, оп. 1, спр. 253, арк. 39.
- ³¹ Там само. – Ф. 229, кн. 122, арк. 97–98; Сергієнко Г. Вказ. праця. – С. 190.
- ³² БМЧ Краків. – Од. зб. 1676, арк. 357.
- ³³ Там само. – Од. зб. 525, арк. 236–237.
- ³⁴ Там само. – № 197, арк. 131–134; Janczak J. Powstanie Paleja. – S. 143.
- ³⁵ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów. – Т. VI. – Petersburg, 1860. – S. 82–84.
- ³⁶ Ibid. – S. 85.
- ³⁷ Сергієнко Г. Вказ. праця. – С. 174.
- ³⁸ Грабянка Г. Действия презельной от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского. – К., 1854. – С. 166.
- ³⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. V.– СПб., 1907. – С. 490–491.
- ⁴⁰ Там же. – С.216
- ⁴¹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Україна модерна. – 1996. – № 1. – С. 48.
- ⁴² Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской битвы (1709–1714). – М., 1990. – С. 54.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О.Бодянского. – Москва, 1847 – С. 18.
- ⁴⁵ Там же. – С. 18–19; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 15.
- ⁴⁶ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1938. – С. 57.
- ⁴⁷ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 17–18.
- ⁴⁸ Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. – К., 2006. – С.28 – 29.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Koporczyński W. Polska a Turcja. 1683–1792. – Warszawa, 1936. – S. 63.
- ⁵¹ Артамонов В.А. Указ. соч. – С. 51.
- ⁵² Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 31.
- ⁵³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – Львів, 1991. – С. 322.
- ⁵⁴ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 44–45; Субтельний О. Мазепинці. – С. 194–185.

- ⁵⁵ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 45.
- ⁵⁶ Там же. – С. 46–47; Субтельний О. Мазепинці. – С. 189.
- ⁵⁷ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 36–53.
- ⁵⁸ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 34–35.
- ⁵⁹ Письма и бумаги Петра Великого. – Т. XI. – Вып. I. – Москва, 1964. – С. 216.
- ⁶⁰ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. – С. 48–49; Артамонов В.А. Указ соч. – С. 116.
- ⁶¹ Артамонов В.А. Указ. соч. – С. 52.
- ⁶² Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. – Вып. 12. – СПб., 1898. – С. 225–227.
- ⁶³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 38.
- ⁶⁴ Субтельний О. Мазепинці. – С. 56.
- ⁶⁵ *Цит. за:* Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С. 443.
- ⁶⁶ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 48.
- ⁶⁷ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 81.
- ⁶⁸ Матеріали з Пруського таємного державного архіву в Берліні // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. Додатки. – С. 185–186.
- ⁶⁹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 53.
- ⁷⁰ Там само. – С. 54.
- ⁷¹ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. – С. 46.
- ⁷² Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 59.
- ⁷³ Письма и бумаги Петра Великого. – Т. XI. – Вып. I. – Москва, 1964. – С. 216.
- ⁷⁴ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 50.
- ⁷⁵ Крикун М. Згін населення з Правобережної України. – С. 52–53.
- ⁷⁶ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы. – С. 90.
- ⁷⁷ Ульяновський В. Пилип Орлик. – С. 446.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 326.
- ⁸⁰ Артамонов В.А. Указ. соч. – С. 178–179.
- ⁸¹ Допрос Григора Герцика // Киевская старина. – 1883. – Т. III. – С. 601–610; Субтельний О. Мазепинці. – С. 84.
- ⁸² Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Т. 92. – Львів, 1908. – С. 140, 209.
- ⁸³ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 30.
- ⁸⁴ Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 307–320.
- ⁸⁵ *Цит. за:* Борщак І. Гетьман П. Орлик і Франція // Записки НТШ. – Т. 134–135. – Львів, 1924. – С. 133–134; Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика. – С. 308–309.
- ⁸⁶ БМЧ Краків. – Од. зб. 498, арк. 101; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 75–77; Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика. – С. 907–908.
- ⁸⁷ *Цит. за:* Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика. – С. 307.
- ⁸⁸ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. – С. 57–60.
- ⁸⁹ Там же. – С. 57.
- ⁹⁰ Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна. – Ч.4. – Відень, 1922. – С. 366–367.

- ⁹¹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. – С. 80.
- ⁹² Субтельний О. Мазепинці. – С. 96.
- ⁹³ Feldman J. Polska a sprawa wschodnia 1709–1714 // Polska Akademia Umiejętnosci. – Т. 40. – Krakow, 1920. – С. 86.
- ⁹⁴ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С. 160.
- ⁹⁵ *Цит. за:* Субтельний О. Мазепинці. – С. 98.
- ⁹⁶ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С. 95.
- ⁹⁷ Матеріали з Стокгольмського державного архіву // Крупницький Б. Вказ. праця. – С. 212.
- ⁹⁸ Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева. – Ч. 3. – Москва, 1778–1779. – С. 224, 228, 239, 252; Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. – Т. 2. – К., 1885. – С. 52.
- ⁹⁹ РДАДА. – Ф. 79, оп. 1, спр. 5, арк. 44.
- ¹⁰⁰ Historia dyplomacji Polskiej. – Т. II: 1572–1795. – Warszawa, 1982. – С. 364.
- ¹⁰¹ Артамонов В.А. Указ. соч. – С. 56.
- ¹⁰² Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва, 1971. – С. 152–158.
- ¹⁰³ *Див. ширше:* Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – С. 188 – 189.
- ¹⁰⁴ Єнсен А. Орлик у Швеції. – С. 139–210; Субтельний О. Мазепинці. – С. 108 – 111; Haggman V. Den svenske befriaren av Ukraina – Ivan Mazepa, Filip Orliks och Kosta Nordijenkos hopp och forvantningar 1708–1718 // Karolinska forbundets arsbok. – 1997, november (Stockholm). – P. 7 – 20.
- ¹⁰⁵ *Про це докладніше див.:* Субтельний О. Мазепинці. – С. 109–110.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским. – Ч. 2. – М., 1859. – С. 302.
- ¹⁰⁸ *Див., наприклад:* Лазаревский А. Люди старой Малороссии. I. Семья Скоропадских (1674–1758 гг.) // Исторический вестник. – № 8. – 1880; Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004; Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К., 2004 та ін.
- ¹⁰⁹ Гуржій О. Іван Скоропадський. – К., 2004. – С. 56–59.
- ¹¹⁰ Материалы Военно-ученого архива Главного штаба / Под. ред. Бычкова. – Т. 1. – СПб., 1871. – Т. 1. – С. 634 – 635.
- ¹¹¹ Труды Императорского российского военно-исторического общества. – Т. III. – СПб., 1909. – С. 107–108, 123.
- ¹¹² Дядиченко В. Украинское казачье войско в конце XVII–XVIII в. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. – Москва, 1959. – С. 266–267.
- ¹¹³ Голиков И. И. Деяния Петра Великого. – Т. 15. Дополнение. – М., 1843. – С. 12; Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – К., 2004. – С. 184.
- ¹¹⁴ РДАДА. – Кабинет Петра Великого, отд. 1, кн. II, л. 56.
- ¹¹⁵ Артамонов В. Указ. соч. – С. 97–98.
- ¹¹⁶ Труды Императорского российского военно-исторического общества. – СПб.,

1909. – Т. III. – С. 314; Гуржій І. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 93.

¹¹⁷ Горобець В. Політико-правове і соціокультурне означення України-Малоросії в системі російської лояльності // Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – С. 184.

¹¹⁸ Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским. – Ч. 2. – С. 228–230.

¹¹⁹ Там же. – С. 230.

¹²⁰ Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С. 343.

¹²¹ Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – С. 31–32.

¹²² Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // Він же. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К., 2006. – С. 401.

¹²³ Там само. – С. 414.

¹²⁴ *Цит. за:* Артамонов В. А. Указ. соч. – С. 167.

¹²⁵ Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – С. 377.

¹²⁶ Там же. – С. 380–381.

¹²⁷ Грушевський О. Воєнні роботи // Записки НТШ. – Т. 80. – Львів, 1907. – С. 29–30.

¹²⁸ Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 148.

¹²⁹ Полное собрание законов Российской империи.. – Т. V. – СПб., 1830. – № 3235. – С. 592.

¹³⁰ Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – Т. I. – С. 550.

¹³¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.. – М., 1842. – Т. III. – С. 589–590.

¹³² Мельник Л. Вказ. праця. – С. 157.